

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Op zoek naar verbinding

Het gaat niet goed met Nederland als het niet goed gaat met de middenklasse. Vanouds heet deze klasse de ruggengraat van de samenleving, om het grote belang dat zij zowel voor de economie heeft als voor de 'ethiek van de vooruitgang'. Hoe is het met de middenklasse gesteld? De trek van de kiezers naar de flanken lijkt te wijzen op maatschappelijk onbehagen onder deze groep burgers. Maar dit kan ook een paradoxaal bijverschijnsel van een voltooide emancipatie zijn. Dat maakt het probleem er voor de politiek niet gemakkelijker op.

---

door Marcel ten Hooven & Jan Prij

Hoofdredacteur van CDV & redactiesecretaris van CDV.

HOE IS HET GESTELD MET DE RUGGENGRAAT van de samenleving? Zoals het menselijk lichaam niet zonder ruggengraat kan om het samengang en evenwicht te geven, zo kan ook de samenleving niet zonder een groep burgers die deze stabiliserende functie heeft.

Al sinds Aristoteles bestaat het inzicht dat de middenklasse deze rol vervult. Zowel in zijn deugdenleer, ontvouwd in de *Ethica Nicomachea*, als in zijn zienswijze op een deugdzame samenleving, gold het zoeken van het midden als de hoogste wijsheid. Zonder middenklasse, redeneerde Aristoteles, is er geen dempende buffer tussen de uitersten, de heersers en de slaven, die elkaar daardoor naar het leven zullen staan.¹

Ook voor deze tijd is een steekhoudende redenering over de noodzaak van een middenklasse op te zetten. In deze redenering is zij de drijvende kracht van de samenleving, niet alleen economisch, maar ook moreel. Het economische belang van een goed functionerende middenklasse is evident. Anders dan de rentenierende toplaag en ook anders dan de van steun

afhankelijke onderlaag, is zij door de omstandigheden, waartoe doorgaans een eigen huis en een gezin behoren, gedwongen te blijven werken en goed te presteren, om het bereikte levenspeil te behouden en mogelijk te verbeteren. Dat werkt als een katalysator voor economische groei.

De middenklasse genereert op deze wijze bovendien een ethiek van de vooruitgang. Om vooruit te komen, is het noodzakelijk door te zetten, jezelf voortdurend verder te ontwikkelen in vaardigheden en intellect, je behoeftes te temperen en je eigenbelang te bemiddelen met dat van anderen. Dit zijn vormende krachten voor de ontwikkeling van wijsheid, rechtvaardigheid, zelfbeheersing en moed: de vier kardinale deugden die de klassiek-humanistische filosofie van Plato en Aristoteles ons heeft aangewezen als onmisbaar voor het morele kapitaal van een samenleving. De christelijke ethiek, neergeslagen in de leringen van Jezus Christus en de Tien Geboden, voegde daar naastenliefde, trouw, mededogen, vrijgevigheid en solidariteit aan toe. Dat zijn deugden die floreren in een omgeving waarin mensen het vermogen moeten ontwikkelen om met anderen rekening te houden. Dankzij haar leef- en werksituatie zal zo'n omgeving zich eerder bij de middenklasse voordoen dan bij de bovenlaag van mensen die financieel onafhankelijk zijn, of bij de onderklasse waarin armoede niet zelden gepaard gaat met werkloosheid, gebroken gezinnen en andere onevenwichtige sociale omstandigheden.

De idee van wederkerigheid in de omgang tussen mensen, op basis van respect voor elkaars integriteit, is in alle grote religies en wereldbeschouwingen geformuleerd. 'Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet', luidt die gouden leefregel. Deze doet een beroep op mensen hun vrijheid niet te misbruiken voor minachting, aanzetten tot haat, discriminatie en andere vormen van degradatie van medemensen.

Het uitgangspunt van christendemocraten is dat vrijheid die niet is verankerd in die ethiek van wederkerigheid, onttaardt in respectloos en schadelijk gedrag jegens anderen. Dat gaat ten koste van de tolerantie, de basis van vreedzame verhoudingen in een open samenleving als de Nederlandse. Wanneer de kardinale deugden en de gouden leefregel niet meer worden overdragen in de opvoeding, leidt dit tot probleemgedrag. Zie hiervoor in deze uitgave de bijdrage van Lampert, die aangeeft dat dit voor ruim een derde van de ouders het geval is.

EEN INSTABIELE RUGGENGRAAT

Al met al staat er zowel in economisch als in ethisch opzicht wel wat op het spel als het niet goed gaat met de middenklasse. In vergelijking met een aantal andere landen lijkt de middenklasse in Nederland er economisch

gezien zo slecht nog niet voor te staan. Uit de landenstudies in deze uitgave van *Christen Democratische Verkenningen* komt naar voren dat er in de VS, Duitsland en Frankrijk een concrete dreiging is voor de toekomst van de middenklasse. Dat is, in ieder geval vanuit economisch perspectief, niet aan de orde in Nederland, zoals onder meer blijkt uit het artikel van Jaap van Duijn. Een voorlopige conclusie uit die vergelijking is dat een crisis in de economische positie van de middenklasse zich in verschillende stelsels kan voordoen, zowel in het Angelsaksische kapitalisme van de VS, als in het Rijnlandse model van Duitsland en het etatistische systeem van Frankrijk.

Niettemin domineren in de beschouwingen over de toestand van de middenklasse twee argumenten voor de stelling dat de ruggengraat van de Nederlandse samenleving instabiel is. In de eerste plaats de bevinding van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) dat de Nederlanders tevreden zijn over hun eigen welbevinden en tegelijkertijd met onbehagen naar de toestand van de samenleving kijken.² ‘Met mij gaat het goed, maar met de samenleving minder’, zo verwoordden CDA, PvdA en ChristenUnie die stemming in de preambule van hun coalitieakkoord.³

De trek van het electoraat naar de flanken wordt doorgaans aangevoerd als tweede aanwijzing dat zich in de middenklasse maatschappelijk onbehagen heeft genesteld. De langjarige trend in de kiezersbeweging, nog eens bevestigd in de peilingen, is dat kiezers het midden verlaten en de radicalere versies van de centropartijen CDA, PvdA, VVD opzoeken, hoewel de christendemocraten tot dusver minder te lijden hebben onder deze trend dan de sociaaldemocraten en de liberalen.

Voor dit verschil zullen we aan het einde van deze beschouwing een mogelijke verklaring aanvoeren. Hier zij ter relativering de vraag opgeworpen of de trek naar de flanken alleen duidt op een radicalisering van kiezers, of ook op een falen van het midden. Bezien vanuit dit perspectief lukt het de middenpartijen onvoldoende de kiezers te vertegenwoordigen en is daardoor het jachtveld opengelegd voor de electorale concurrenten. Vooral VVD en PvdA moeten zich deze vraag stellen, gelet op de stand in de peilingen. Tot de kern teruggebracht waren de opvattingen van Wilders en Verdonk, gekenmerkt door een angstige blik op de buitenwereld, vroeger ook in de VVD te beluisteren, maar slaagde de partij erin dat geluid te verkondigen zonder het liberale vooruitgangsgeloof van de andere vleugel te verloochenen. De matigende werking die hiervan uitging, ontbreekt nu Wilders en Verdonk buiten de VVD zijn getreden, wat een verklaring kan zijn voor het feller en onverzoenlijker worden van hun verhaal.

Over de PvdA is een vergelijkbare analyse te maken. Haar kracht was vanouds dat zij arbeiders en intellectuelen verenigde in één sociaaldemocratisch vertoog. De snelle groei van de SP, een proces dat samenvalt met

de keuze van de PvdA in de jaren negentig voor meer marktwerking en minder overheidszorg, wijst er volgens de politicologen Gerrit Voerman en Paul Lucardie op dat de PvdA deze kunst niet meer verstaat.⁴

DE DREIGING VAN RESENTIMENT

Welke les leert de combinatie van het ene gegeven, de kiezerstrend naar de flanken, met het andere, de bevindingen van het SCP over de privé gelukkige burger die bezorgd is over de maatschappij? Het beeld rijst van de burger die zijn persoonlijk geluk van buitenaf ziet bedreigd door krachten waarop hij geen greep heeft, de politiek voorop, en dat verhaalt op partijen die hij, vanwege hun internationale oriëntatie en pro-Europese beleid, verantwoordelijk houdt voor het ‘binnenhalen’ van deze bedreigingen.

Het gevaar dreigt dat het maatschappelijk onbehagen de vorm van ressentiment aanneemt, een wrok die zich tegen anderen keert of tegen de democratie en de rechtsstaat als zodanig. Beide vormen van ressentiment zijn al zichtbaar, in het ongenoegen dat zich richt tegen moslims of tegen ‘Haags gedoe’. Zie hiervoor ook het vraagggesprak met Ernst Hirsch Ballin in deze uitgave.

Maar wat is nu precies die verwarring waarin de middenklasse zou verkeren? In een geschreven column voor een conferentie van ‘Hollands Spoor’, een gezamenlijk initiatief van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en een ambtelijk strategieberaad, wees journalist Bas Heijne op de discrepantie tussen de feitelijke toestand van Nederland, waarmee het naar objectieve maatstaven gemeten zo slecht nog niet gaat, en de interpretatie van die feiten.⁵ Het probleem waarvoor deze discrepantie de politiek stelt, vatte hij samen in de vraag: ‘Hoe bestrijd je onvrede die niet goed te herleiden is naar feitelijke omstandigheden?’

Om de kwestie overzichtelijk en schematisch te houden, is het aanlokkelijk een directe relatie te veronderstellen tussen het maatschappelijk onbehagen en de trek naar de politieke flanken. De redenering kan dan ongeveer als volgt luiden.

Een toenemend aantal burgers in de middengroepen lijkt in onzekerheid te verkeren over hun positie. In hun perspectief verschijnt de globalisering als een bedreiging. Zij voelen zich speelbal van anonieme marktkrachten of bureaucratische structuren, waarbij ze zich minder dan vroeger ingebed weten in beschermende structuren als landsgrenzen, economisch protectionisme of de verzorgingsstaat. Dit onbehagen kan ook voortkomen uit de al dan niet reële vrees onvoldoende te zijn toegerust voor de flexibiliteit die de moderniteit van mensen verlangt, zowel in economisch als in cultureel opzicht.

De angst te verliezen wat men heeft, uit zich in politieke zin in een keuze voor de rechter- dan wel linkerflank. Aan beide zijden van het politieke spectrum wordt ingespeeld op de zucht naar behoud van het bestaande. Bij de vlucht naar de rechterflank lijkt het vooral te gaan om het angstgevoel dat de 'eigen' cultuur en de nationale identiteit op het spel staan, door de komst van migranten met een andere culturele achtergrond en een ander geloof. Die angst speelt bij de vlucht naar de linkerkant ook mee, naast de vrees voor een neoliberale Europapolitiek die de verzorgingsstaat ontmantelt en buitenlanders in staat stelt de banen 'in te pikken'. De Polen zijn hiervoor spreekwoordelijk geworden.

Zowel extreem nationalisme als verzorgingsstaatconservatisme houdt een valse belofte van behoud van oude zekerheden in. Beide recepten vergen de opzegging van internationale rechtsstatelijke verdragen, een afscheid van het Europese engagement en van de internationale solidariteit, dan wel een terugkeer van een verzorgingsstaat die mensen niet emancipeerde maar juist afhankelijk maakte. Het zal duidelijk zijn: deze middelen zijn erger dan de kwaal. Deze in zichzelf gekeerde houding en deze wereldvreemde houding voldoen niet vanuit christendemocratische optiek.

EEN GESLAAGD PROCES VAN EMANCIPATIE

Tot zover de redenering waarin de trek naar de flanken en maatschappelijk onbehagen twee kanten van dezelfde medaille zijn. Hoewel zeker niet onjuist of onzinnig, lijkt deze zienswijze niet de volledige verklaring voor het fenomeen van het benauwde midden. De onvrede is ook het paradoxale gevolg van het geslaagde proces van naoorlogse emancipatie, zowel in economisch als moreel opzicht, waarvoor de middenklasse een voertuig was.

Economisch ervoer de middenklasse een concrete druk om te presteren, zolang er een zichtbaar voorbeeld was om zich tegen af te zetten, een klasse van burgers die minder hoog op de maatschappelijke ladder stonden. Voor de eerste generaties na de oorlog gold dat de eigen ouders meestal dit voorbeeld waren. Zij hadden doorgaans een minder goede opleiding genoten dan hun kinderen en beschikten over minder kansen om te voldoen aan de eisen van de snelle economische modernisering. De emancipatie van de naoorlogse generaties kan dus ook worden geschetst als een proces van economische statusstijging, oftewel als het zichtbare bewijs dat een dubbeltje wel degelijk een kwartje kan worden.

Nu is dat anders. Het opleidingspeil kan niet eindeloos worden opgeschroefd, zodat de kans groter is dat de jongeren van nu dezelfde opleiding genieten als hun ouders. Oftewel, het voorbeeld dat het dubbeltje voor het kwartje kon zijn, is minder zichtbaar. Van de werkende bevolking van

Nederland heeft nu een kwart een opleiding op het niveau van hogeschool en universiteit. In de leeftijdsgroep tot 35 jaar is zelfs één op de drie hoog geschoold, tegen één op de tien 35 jaar geleden. De snelle verhoging van het gemiddelde opleidingspeil kan worden toegeschreven aan de doorbreking van de klassenverhoudingen en standsverschillen die tot in de tweede helft van de vorige eeuw de selectie van talent bepaalden. De economische

Volgens het SCP ontbreekt in de samenleving een gevoel van urgentie over de noodzaak economisch bij te blijven

en sociale ontwikkeling maakte het wenselijk het ‘verborgen talent’ in de lagere klassen en standen aan te boren.⁶ Dat is gebeurd.

De ‘nivellering’ van de opleidingsniveaus kan wel een onbedoeld, negatief effect hebben. Wat minder sterk wordt, is de stimule-

rende gedachte dat jij het straks beter zult hebben dan je ouders, de motor van economische emancipatie. Een indicatie dat die motor hapert, is de bevinding van het SCP dat in de samenleving een gevoel van urgentie ontbreekt over de noodzaak economisch bij te blijven. Het planbureau signaleert dat Nederland in de internationale verhoudingen van nu een grotere inspanning zal moeten leveren, om zelfs maar op dezelfde plaats in de rangorde van welvarende landen te kunnen blijven. Dat geldt zowel voor de kwaliteit als voor het rendement van het onderwijs, maar ook voor de integratie van minderheden, de investeringen in innovatie en de arbeidsparticipatie.⁷

In moreel opzicht kan een vergelijkbare redenering over de effecten van het geslaagde emancipatieproces worden gevolgd. In deze editie van CDV staat Gabriël van den Brink stil bij het fenomeen van de ‘privatisering van het normbesef’. Burgers vatten de eisen die zij aan het leven stellen in toeneemende mate als private normen op. Het zijn hún normen en daar heeft verder niemand iets mee te maken. Het oordeel over goed en kwaad is niet meer het voorrecht van pastoor, dominee of andere morele specialisten, maar van gewone burgers die geneigd zijn hun leven op eigen gezag vorm te geven.

Het gevolg is wel dat oude morele bronnen aan kracht inboeten, of in het ergste geval in de vergetelheid raken, niet alleen religie, maar ook de klassiek-humanistische erfenis en de lessen van de geschiedenis. Net als bij de economische emancipatie, geldt bij de morele emancipatie dat mensen een voorbeeld van buiten nodig hebben, een stimulans om onderscheidingsvermogen over goed en kwaad te ontwikkelen.

Van den Brink bepleitte in dat verband eerder een ‘beschavingsoffensief’ waarin mensen op de sleutelposities in onderwijs, veiligheid, zorg, maatschappelijk werk, bestuur en recht volgens hem onmisbaar zijn.⁸ Zij

hebben toegang tot de burgers, meestal laagopgeleid of kansarm, voor wie de normen die onmisbaar zijn voor het maatschappelijk verkeer, te hoog gegrepen zijn. Volgens hem gaat het welbeschouwd om beginselen van goed burgerschap, oftewel het vermogen en de bereidheid om op verschillende levensgebieden rekening te houden met anderen. Dit betekent niet dat alle burgers er dezelfde denkbeelden, waarden of idealen op na dienen te houden. Verschil van mening op religieus of moreel gebied is in een moderne samenleving onvermijdelijk. Tegelijkertijd is er volgens Van der Brink wel een minimum aan collectief gedragen regels vereist als waarborg voor een beschaafd maatschappelijk verkeer.

Met vergelijkbare opvattingen pleitte CDA-fractie leider Pieter van Geel op het CDA-congres van 31 mei 2008 eveneens voor een beschavingsoffensief: ‘Een offensief om normaal doen, respectvol, hoffelijk, aardig en beleefd zijn en eerst even tot 10 tellen, weer tot norm te maken. Niet ikke, ikke, ikke, en de rest kan stikken.’

EEN BEHOEFTE AAN VERBINDEN

Beide vormen van emancipatie, zowel de economische als de morele, komen neer op het losmaken van oude banden, met vorige generaties en morele elites. Bedoeld als een bevrijding, kan daarmee ook iets wezenlijks verloren zijn gegaan. Na het losmaken lijkt er een behoefte aan verbinden. Ook een ruggengraat in het menselijke lichaam kan zijn stabiliserende functie alleen uitoefenen als de verbindingen met centraal zenuwstelsel, spieren en andere botten ongeschonden zijn. Het maatschappelijk weefsel werkt niet anders.

Dit inzicht lijkt veld te winnen. Althans, het is opvallend hoe vaak commentatoren hun betoog over het maatschappelijk ongenoegen onder de middenklasse besluiten met een pleidooi voor verbinding. De socioloog Mark Elchardus, hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel, brandde in zijn rede op de Hollands Spoorconferentie een kaarsje voor een politiek die het mensen mogelijk maakt nieuwe, eigentijdse verbindingen aan te gaan, zonder terug te vallen in de zekerheden van de jaren vijftig.

De rol die kerk en religie kunnen spelen als verbindende instituties, staat centraal in het driegesprek tussen De Korte, Gradus en Vroom in deze uitgave. De nieuwe bisschop De Korte zegt daarover: ‘We moeten de Schrift niet gebruiken als een stok om mensen mee te slaan, maar als een staf om mee te gaan.’

Bas Heijne verlangt van de politiek ‘nieuwe dragende verhalen’. Hij hoopt op een idee van identiteit en eigenheid, waarin óók ruimte is voor de complexe en pluriforme buitenwereld. Het onbehagen zal volgens hem

niet afnemen, zolang er niet zo'n dragend verhaal is waarin Europa, de multiculturele samenleving en religie opnieuw hun plek krijgen.

In dit nummer van *Christen Democratische Verkenningen* constateert Hirsch Ballin dat Nederlanders zich niet met de vooruitgang van het land kunnen identificeren als iets wat van hen gezamenlijk is: 'Die vooruitgang heeft geen verbindend effect. Van het leiderschap, niet alleen het politieke maar dat van alle opbouwende krachten in de samenleving, vergt deze situatie kortweg dat het de identificatie mogelijk maakt met het mooie project dat Nederland heet.' Gabriël van den Brink bepleit in het gesprek met CDV om de middenklasse voortaan niet economisch te definiëren, als een groep tussen de hoge en de lage inkomens, maar als de klasse die verbinding zoekt. Hij meent dat er sprake is van een proces van culturele herordening, een cyclisch fenomeen dat zich op min of meer organische manier voltrekt. Na een periode waarin mensen oude banden verbreken omdat ze gaan knellen en nieuwe vrijheden verwerven, wordt er vanaf een zeker ogenblik weer naar balans gezocht. Dat is ook nu het geval. De toegenomen culturele en etnische veelkleurigheid van de samenleving neemt voor veel mensen de gedaante van een chaos aan. Zij hebben behoefte aan overzicht en proberen nieuwe associaties uit.

In het debat tussen oud-minister Bert de Vries (CDA) van Sociale Zaken en de Tweede Kamerleden Frans de Nerée tot Babberich (CDA) en Paul Kalma (PvdA) komt de gezamenlijke wil naar voren om de onderneming te beschouwen als 'een gemeenschap in solidariteit' van werknemer, kapitaalverschaffer en ondernemer. Zij koesteren dat soort verbindende denkbeelden in de sociale markteconomie. Om die reden hechten De Vries en Gerrit de Jong (zie zijn artikel) aan het behoud van een brede verzorgingsstaat, waarvan ook de middenklasse kan profiteren.

Ook in de bijdragen van de Finse sociaal filosoof Pekka Himanen en de WRR aan het publieke debat over de positie van de middenklasse, valt het woord verbinden. Met het concept van 'de creatieve welvaartsstaat' beoogt Himanen Europa een verbindend verhaal aan te reiken. Hij pleit voor een sociale, maatschappelijke en politieke inrichting van Europa waarin 'innovatie en sociale insluiting' samengaan.⁹ De WRR sluit in zijn rapport over de toekomst van de verzorgingsstaat daarbij aan.¹⁰ De raad constateert dat de tegenstellingen in de samenleving tussen jong en oud, allochtoon en autochtoon, een omslag in de taken van de verzorgingsstaat vergen, van de oude functies verzorgen en verzekeren naar de nieuwe opdracht verheffen en verbinden. De weg daartoe is vrij, na de hervormingen die de kabinetten-Balkenende in de verzorgingsstaat hebben aangebracht, gericht op de verzekerings- en verzorgingsfunctie.

Volgens het WRR-rapport over de verzorgingsstaat vergt het leggen van

verbindingen met allochtonen bovenal dat ontspanning vat krijgt op het migratiedebat. Ook Hirsch Ballin bepleit dat in dit nummer van CDV. Nederland heeft met zijn pacificatiecultuur een waardevol instrument in handen om die ontspanning te bewerkstelligen en een sfeer te creëren waarin onderling vertrouwen kan ontstaan. Dit vertrouwen is onontbeerlijk om een allochtone middenklasse te laten ontstaan. De opgeklopte tegenstellingen die Hirsch Ballin thans ontwaart in het migratiedebat, brengt volgens de WRR een onrust in de samenleving die een verstarrend effect op mensen heeft en verandering en innovatie remt.

WRR-lid Peter van Lieshout, één van de auteurs van het rapport over de verzorgingsstaat: 'Onrust slaat eerder om in passiviteit en afsluitgedrag dan in een productieve attitude. Dat heeft allerlei macro-economische nadelen. De sfeer van onzekerheid in Nederland heeft navelstaarderij in de hand gewerkt en is niet bevorderlijk geweest voor een open, creatief klimaat waarin Nederlanders de wereld als een mogelijkheid zien en niet als een bedreiging. Spiegelbeeldig zijn rust en zekerheid nodig om de bevolking het vertrouwen te geven dat er nieuwe stappen gezet kunnen worden. Rust en zekerheid zijn de voedingsbodem voor ontwikkeling en vernieuwing.'¹¹

ORDE, VRIJHEID EN DE AANVAARDBAARHEID VAN VERSCHILLEN

Al met al zijn de tegenstellingen in de samenleving eerder van culturele en morele aard dan van economische. Dit is ook de bevinding van de sociologen Dick Houtman en Peter Achterberg in hun boek *Farewell to the leftist working class*.¹² Zie ook hun bijdrage elders in dit nummer. Hoewel mensen economische overwegingen bij hun politieke keuzes nog een rol laten spelen, schrijven Houtman en Achterberg, worden dat soort stemmotieven in toenemende mate overvleugeld door culturele kwesties als orde, vrijheid en de aanvaardbaarheid van culturele verschillen.

Voor de oude economische tegenstellingen in de samenleving beschikt de politiek over redelijk beproefde formules, zoals inkomensbeleid, vergroting van de arbeidsparticipatie, hervormingen in het sociale stelsel en bestrijding van onderwijsachterstanden. De verschillen in normen, waarden en omgangsvormen daarentegen vergen een benadering die nog allerm minst haar definitieve vorm heeft gekregen.¹³

Christendemocraten zijn hier in het voordeel ten opzichte van liberalen en sociaaldemocraten. Zij hechten belang aan het goed functioneren van maatschappelijke verbanden, vanuit de gedachte dat burgers daarin het best tot hun recht komen en bij machte zijn het leven naar eigen overtuiging in te richten. Dit is de leidende idee in de ideologie van de christendemocratie. In haar mensbeeld stelt zij verantwoordelijkheid tegenover

individualisme. Dat verwijst naar rechten maar óók naar plichten jegens de medemens. De mens gaat niet geheel in zichzelf op, maar heeft deel aan veel gemeenschappen, zoals gezin, school, werkkring, vrijwilligerswerk en velerlei verenigingen. Dat zijn de leerscholen voor burgerschap, oftewel de verantwoordelijkheid die de mens als burger jegens anderen heeft. Deze morele infrastructuur is de leerschool voor moraliteit en een omgang met anderen vanuit de menselijke waardigheid. Deze visie voorkomt ook dat het integratiedebat blijft hangen in een scherpe wij-zijtegenstelling. Probleemgedrag wordt benoemd en aangepakt vanuit een perspectief van beschaving en moraliteit, om te komen tot een gedragen verbinding die de gemeenschap versterkt.

Dankzij deze ideologie is de christendemocratie geoefend in de omgang met culturele tegenstellingen en met verschillen in normen, waarden en omgangsvormen. Toch vragen critici als Koert van Bekkum, Gabriël van den Brink en Wouter van der Brug zich elders in deze uitgave af of het CDA in het dienen van de publieke zaak voldoende uit deze geestelijke bron put. Om opnieuw verbindingen te kunnen aangaan, is versterking van de morele infrastructuur van de samenleving essentieel. Verschillende auteurs in de bundel dragen daarvoor bouwstenen aan. Dat deze taak niet eenvoudig of gemakkelijk is, doet niets af aan de verplichting hier serieus werk van te maken.

Noten

- 1 Zie in deze bundel onder meer de bijdragen van Marcel Becker en van Jack Burgers en Jeroen van der Waal.
- 2 SCP, *Sociale staat van Nederland 2007*. Den Haag (2007), p. 12.
- 3 Coalitieakkoord CDA, PvdA, Christen-Unie, 7 februari 2007.
- 4 Gerrit Voerman en P. Lucardie, 'De sociaaldemocratisering van de SP'. In F. Becker en R. Cuperus, red., *De Verloren Slag*. Amsterdam: Mets en Schilt/Wiard Beckman Stichting (2007), p. 150.
- 5 *De kwetsbare middenklasse*. Den Haag: WRR (2008), p. 44.
- 6 *Investeren in vermogen, het Sociaal en Cultureel rapport 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (2006), pp. 11-12.
- 7 Ibid. 10-11.
- 8 Gabriël van den Brink, *Schets van een beschavingsoffensief*. Amsterdam: Amsterdam University Press (2004). Zie ook 'Pleidooi voor een beschavingsoffensief', in *Trouw* 29 mei 2004.
- 9 'De creatieve welvaartsstaat', in *Het Financieel Dagblad*. Interview met R. van Dalm, 27 mei 2006.
- 10 *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press (2006).
- 11 'Eerherstel van de polder' in: *Vrij Nederland*. 17 februari 2007.
- 12 Dick Houtman, Peter Achterberg en Anton Derks, *Farewell to the leftist working class*. New Brunswick (2008).
- 13 Dat is ook de stelling van SCP-directeur Paul Schnabel in zijn inleiding bij de *Sociale staat van Nederland 2007*. Zie noot 2, p. 16.
- 14 Zie vooral in deze bundel het deel *De ethiek van de middenklasse*, met o.a. Hirsch Ballin, Ankersmit, Becker, Van den Brink, maar ook openingsbijdragen van Lampert & Cuyvers.